

АЙЫЛ ЧАРБА БИОТҮРДҮҮЛҮГҮНҮН - ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Учурдун талабына ылайык, региондогу айыл чарбасындагы биотүрдүүлүктү сактап калуу проблемасы көтөрүлдү. Себеби экономикалык шартка байланыштуу жергиликтүү эл, бир өңчөй айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү менен, витаминге бай келген бадал өсүмдүктөрүнүн аянттарын кескин кыскартып, аларды өстүрүү кызыкчылыгы төмөндөп кеткен. Мындай шартта кээ бир маданий бадал өсүмдүктөрү жоголуу коркунучунда.

Кыргызстан биотүрдүүлүккө өтө бай мамлекеттердин бири болуп саналат. Биологиялык көп түрдүүлүк – бул экосистемада жашаган түрлөрдүн саны. Ар түрдүү маалыматтарга таянсак жер бетинде 1,5дан 2 милл. чейин жаныбарлардын түрлөрү, 500 миң. жакын өсүмдүктөрдүн түрлөрү жашайт. Кыргызстан кичине мамлекет болсо дагы биотүрдүүлүктүн 1% түзөт. Дүйнөлүк флорадан Кыргызстандын аймагында жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр 2%. 4000 түр жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөрдүн ичинен Кыргызстанда 200 түрү эндемик болуп саналат, 71 түрү Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген (Э.Дж.Шукуров, Ф.Н.Балбакова). Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсү ар түрлүү. Республиканын аймагындагы жапайы флоранын 1600 түрү пайдалуу өсүмдүктөр, 200дөн ашык түрү даары өсүмдүктөрдүн катарын түзөт.

Азыркы учурда айлана чөйрөгө болгон таасир күндөн күнгө жогорулоодо. Биотүрдүүлүк түздөн-түз экосистеманын туруктуулугу жана биосферадагы ар кандай адам тарабынан болгон өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта. Биотүрдүүлүктүн абалы калктын социалдык – экономикалык абалына жараша болот. Тоолуу жерлерде, дарыя жээктеринде, көл айланасында өскөн жапайы бадалдардын (итмурун, долоно, чекенде, тоо карагат ж. б.) саны кескин кыскарып, калк тарабынан отун катары колдонулса, күз мезгилинде алардын мөмөлөрүн терүүдө негизги шактарын сындырып, талкалашат. Көпчүлүк учурларда айдоо айанттарын кеңейтүү максатында кыркылып жок кылынууда. Биотүрдүүлүктүн төмөндөшү экологиялык байланышты бузуу менен жаратылыш коомчулугунун деградациясына алып келет.

Бадалдардын жаратылыштагы мааниси абдан жогору. Экосистемада эң негизги заттардын айлануу процессине катышуу менен бирге, жер кыртышын бекемдөөдө, эрозия процессинен сактоодо, көлмөлөрдүн өзүн өзү тазалоосуна көмөктөш болот. Көптөгөн түрлөрдүн жашоосу башка түрлөрдүн жашоосу менен тыгыз байланышта. Эгерде бир түр жабыркай турган болсо, анын аркасынан дагы бир канча түрлөр жок болушу мүмкүн. Адам биологиялык түр катары башка түрлөргө көзкаранды, себеби ал аларды тамак – аш өндүрүш азыгы, даары ж.б. катары колдонот.

Жапайы өсүмдүктөр менен катар эле маданий шартта өстүрүлгөн кээ бир өсүмдүктөрдүн дагы түрлөрү кыскарып, жергиликтүү калк экономикалык жактан пайда алып келе турган маданий өсүмдүктөрдүн түрлөрүн айдоого багыт алышкан. Муну менен бирге калктын социалдык абалынын бири, денсоолук эске алынган эмес. Өткөн кылымдын 70-80 жылдары аялдар, жаш өспүрүмдөр арасында кан басымынын төмөндөшү, анемия, авитаминоз сыяктуу оорулар сейрек кездешкен. Ал эми азыркы учурда өзгөчө айыл жергесинде, жогоруда аталган оорулардын түрлөрү басымдуулук кылат. Мунун себептеринин бири организмге керектүү азык заттардын жетишсиздиги дагы саналат. Организмге керектүү азык заттардын басымдуулугу жашыл өсүмдүктөрдө кармалат. Кыргызстанда өскөн өсүмдүктөр экологиялык жактан тазалыгы, продуктивдүүлүгү менен айырмачылыкка ээ.

Ысыккөл областынын райондорунун айыл чарбасында, бир багыттагы өсүмдүктөрдүн түрлөрү отургузулат. Мисалы: Аксуу, Түп районунда негизинен картошка, буудай болсо; Жетөгүз, Ысыккөл районунда мөмө берүүчү дарактардын түрлөрү басымдуулук кылат.

Жогорудан улам байкасак болот, биздин климаттык шарттка ыңгайланышкан бадал, жарым бадал өсүмдүктөрүнүн түрлөрү кыскарып, жоголуп бараткансыйт. Мисалы: малина, крыжовник, карагаттын түрлөрү (кызыл, сары, кара) ж.б.

Себеби, экономикалык жактан аз пайда келтиргендиктен, алардын дагы аянттары кыскартылып, киреше бере турган өсүмдүктөр айдалууда.

Бадал өсүмдүктөрүнүн түрлөрү дагы экосистемада биотүрдүүлүктүн негизги массасын түзүшөт. Жаратылышта тез өскөндүгү, айлана чөйрөгө ийкемдүүлүгү, эрте бышкандыгы, даамдуулугу, витаминдүүлүгү менен бааланышат. Ошону менен бирге адам денсоолугу үчүн дагы чоң мааниге ээ. Себеби адам организминде керек кылына турган витаминдердин көпчүлүгү жогорудагы өсүмдүктөрдө кармалат. Мисалы: кара карагаттын мөмөсүндө 8,5 – 12% кант, кычкылдыктардын түрлөрү (лимон, янтар, салицил ж.б.), 30 - 400 мг. % аскорбин кычкылы, 1 мг % каротин, бир аз санда В1, В2, В9 жана жогорку деңгээлдеги А, С, РР витаминдүүлүгү менен айырмаланат о.э. эфир майы кармалат. Аз санда фосфор, магний өңдүү микроэлементтер ж.б. заттар бар.

Ал эми малинада болсо витаминдер В1, В2, В6, С, Е, РР бар.

Мөмөлөрүнөн варенье, сироп, желе, консерва, суусундуктар, маринаддар даярдалат. Жеке эле мөмөлөрү эмес алардын жалбырактарын дагы пайдаланса болот.

Ошентип, адамдын витаминдерге болгон суткалык талап кылуусу төмөндөгүдөй С – 50 – 70 мг, В1 – 1,5 – 2 мг, В2 – 2 – 2,5 мг, РР – 15 – 25 мг, В6 – 2 – 3 мг, В12 - 0,002 – 0,005 мг, Р -25 мг, Д – 100 мг, А – 1,0 – 2,0 мг, Е – 10 – 20 мг, К – 0,2 – 0,3 мг.

Жогоруда белгилегендей, айыл жергесинде жашаган адамдардын айыл чарба биотүрдүүлүгүнө болгон мамилесин өзгөтүү менен, маданий шартта өстүрүлгөн бадал өсүмдүктөрүнө чоң маани берүүлөрү зарыл.

Мисалы: Барскоон айылында жайгашкан ӨЭУ “Барскоон мөмө жемиш бакчасынын” негизги милдетти, жоголуп бара жаткан нукура алманын, өрүктүн сортторун сактап, көл аймагына адаптацияланган түрлөр боюнча элге маалымат берүү менен, алардын көчөттөрүн таркатышат. О.э. Бостери айлында жайгашкан “Кыштообай ата” коомдук уюмунун базасында дагы көптөгөн бадалдапдын түрлөрү өстүрүлөт.

Биотүрдүүлүктүн негизги бутагын түзгөн, биохимиялык курамы боюнча азык заттарга бай, денсоолукка оң таасирин бере турган өсүмдүктөрдү сактап калуу максатында өкмөттүк эмес уюмдардын кылган иш аракеттери зор.

Каракол ш. Ысыккөл аймагы боюнча 2005-ж. уюшулган “Ысыккөл башаты ассоциациясынын” негизги иш багыты айлана чөйрөнү коргоо, экологиялык жактан билим дэңгээлин жогорулатуу болгондуктан, 2007-ж. чет мамлекеттик донорлордун колдоосу менен, айыл жергесинде биотүрдүүлүктү сактап калуу боюнча кичи гранттар программасынын кароосуна катышып жеңишке ээ болду. Бул долбоор Аксуу районунун Сарыкамыш айылында 2008-жылдын жаз айы менен башталмакчы. Долбоордун негизинде саны жагынан кыскарып бара жаткан бадал өсүмдүктөрүн калыбына келтирүү менен элдин биотүрдүүлүккө болгон аң сезимин жогорулатуу болуп саналат. Долбоорго айыл тургундары, мектеп окуучулары, мугалимдер ж.б. катышып, пилоттук чаккан бакча өстүрүлөт.

Ошентип, ар бир түр жана ар бир экосистема табигаттын көркөмдүгүнө, кооздугуна, сулуулугуна белгилүү кошумчасын кошуп айлана чөйрөнүн байлыгын түзөт.

Адабияттар

1. Ионов Р.Н., Лебедева Л.П. Растительный покров Западного Тянь–Шаня. Бишкек, 2005.
2. Шукуров Э.Дж. Влияние и оценка экосистем в целях сохранения биоразнообразия и устойчивого развития региона //Информационный бюллетень//
3. Петрова В.П. , Дикорастущие плоды и ягоды. -М., 1987.
4. Экологический вестник. 2001, № 2.
5. Головкова А.Г., Чуварова А.В. Полезная флора Киргизии. –Ф.: Мектеп, 1988.